

Στο χιάσμα ατομικού και κοινωνικού: μετουσίωση, εργασία, τέχνη, ψυχανάλυση

Κωνσταντίνα Μπακαλού, Λευτέρης Πετρόπουλος, Στέλιος Φαρσαλιώτης

Στο παρόν εργαστήριο προτείνεται να διερευνηθεί η εργασία της μετουσίωσης στο χιάσμα του ατομικού και του κοινωνικού, εκεί που το υποκείμενο φτιάχνει κάτι που το εκπροσωπεί, εγγράφεται στον κοινωνικό δεσμό μέσα από την επένδυση του σώματος και του έργου του. Η εισαγωγή του ναρκισσισμού πλησιάζει την μετουσίωση με τις εξιδανικεύσεις, το ιδεώδες του εγώ και, εν τέλει, με το εγώ, καθώς αποτελούν ψυχικούς σχηματισμούς που ακολουθούν εξίσου το πεπρωμένο της αποσεξουαλικοποίησης και της αλλαγής του αντικειμένου, και αποτελούν τους συνδετικούς κρίκους μεταξύ ατομικού και κοινωνικού. Η μετουσίωση από τη μία πλευρά συνδέεται με το νευρωτικό σύμπτωμα και από την άλλη αποτελεί μια προσπάθεια υπέρβασής του. Ο κοινωνικός δεσμός, η «αναγνώριση από τους άλλους» ενός έργου τέχνης, μιας επιστημονικής ιδέας, μιας εργασιακής δραστηριότητας εκφράζει αυτή τη διεργασία που υπερβαίνει το σύμπτωμα καθώς βγάζει από τον εαυτό, εγγράφει το υποκείμενο σε μια γενεαλογία, ποιεί εαυτόν (ενώπιον του άλλου). Έτσι, θα προσπαθήσουμε να μελετήσουμε με ποιόν τρόπο οι ενορμητικές απαιτήσεις ωθούν προς την μετουσιωτική οδό, εμπλέκοντας το σώμα του υποκειμένου και την ταυτότητά του και πως η οδός αυτή είναι απαραίτητη προκειμένου να αποφευχθεί η νευρωτική απορρόφηση, η ψυχοσωματική αποδιοργάνωση ή άλλες μορφές παθολογίας, χωρίς πάντα να το εγγυάται.

Αρχικά, μπορούμε να σκεφτούμε την εργασία, σε ποικίλες πτυχές και εκφάνσεις της, ως μια θεμελιώδη οδό μετουσίωσης, στον βαθμό που αποτελεί μία διαδικασία όπου εμπλέκεται ενεργά το σύνολο της προσωπικότητας του ατόμου. Η «συνήθης επαγγελματική εργασία», όπως αναφέρει ο Freud (1930, σ. 23), εισάγοντας το άτομο στην ανθρώπινη κοινότητα, εγγράφοντάς το σε μια στέρεη σχέση με την πραγματικότητα και επιτρέποντάς του την μετουσίωση των ενορμητικών του κινήσεων, συνιστά, όχι μόνο μια ισχυρή προστασία απέναντι στην οδύνη που επιφυλάσσει αναπόφευκτα η ζωή στον καθένα, αλλά και μια βασική οδό, αν και συχνά παραγνωρισμένη από τους ανθρώπους, για την κατάκτηση της ευτυχίας.

Στην προέκταση των παραπάνω, ο C. Dejours (2009) έχει επιστήσει την προσοχή στο γεγονός ότι η εργασία διαδραματίζει δίχως αμφιβολία έναν καθοριστικό ρόλο τόσο αναφορικά με την ψυχική ζωή του υποκειμένου όσο και στους κοινωνικούς δεσμούς. Η έννοια της «ζωντανής εργασίας», την οποία αναπτύσσει, περιλαμβάνει δύο αλληλένδετες πτυχές: την παραγωγή (τροποποίηση του εξωτερικού κόσμου από το άτομο) και τον μετασχηματισμό του εαυτού (ψυχική πρόοδος, ανάπτυξη και μετασχηματισμός του ερωτογόνου σώματος). Εξ'άλλου, κρίσιμος είναι ο ρόλος της αναγνώρισης που είναι δυνατόν να λαμβάνει το άτομο διαμέσου της εργασίας και το αίσθημα της χρησιμότητάς του προς τους άλλους καθώς παρέχει τόσο την ναρκισσιστική ενίσχυση όσο και την συμβολική ένταξη στο κοινωνικό πεδίο. Αυτή η δυνατότητα εκπλήρωσης του υποκειμένου στο συλλογικό πεδίο βάσει της εργασίας θα ήταν λοιπόν, σύμφωνα με τον Dejours (2009), ένας δεύτερος βασικός πυλώνας, δίπλα στην σεξουαλικότητα, την αγάπη και το ιδιωτικό, ερωτικό πεδίο, για την κατασκευή της ταυτότητας, την στέρεη συγκρότηση του δευτερογενούς ναρκισσισμού και, συνολικά, την αύξηση της ψυχικής ευρωστίας. Η εργασία και η αγάπη δεν συνιστούν άλλωστε και τους δύο μεγάλους στόχους που αναθέτει ο Freud στην ψυχαναλυτική θεραπεία; Ποια όμως επίσης η ιδιαίτερη, καίρια θέση της μετουσίωσης σε αυτήν την τελευταία;

Τοποθετώντας έτσι την μετουσίωση ως μια οριακή έννοια που περιγράφει τις μεταβατικές διεργασίες μετασχηματισμού της λιβιδούς και μορφοποιητικής δυνατότητας μέσω των οποίων η ενόρμηση αναζητά νέα αντικείμενα και στόχους μεταξύ εκτόνωσης της ενόρμησης, ομοιόστασης και ανάπτυξης του ψυχικού οργάνου, μπορούμε να επεκτείνουμε την σκέψη πάνω στις μετουσιωτικές διεργασίες στη σχέση της με το σώμα στο βαθμό που το τελευταίο αποτελεί τον τόπο και το μέσο ταυτόχρονα συναρμογής των ενορμήσεων, συμβολοποίησης, επικοινωνίας και διεπαφής μεταξύ ατομικού και κοινωνικού.

Πως μπορούμε να σκεφτούμε την σύγχρονη μόδα των αισθητικών επεμβάσεων σε σχέση με την μετουσίωση, λαμβάνοντας υπόψη ότι το σώμα προτάσσεται ως ένα αντικείμενο προς κατασκευή που «υπόσχεται» την σύγκλιση με το εγώ-ιδεώδες, μια νέα, «βελτιωμένη» εγγραφή στο κοινωνικό πεδίο, ή/και μια φαντασιακή αναδιοργάνωση του ερωτογόνου σώματος; Η αισθητική επέμβαση αποτελεί μια αποτυχία της μετουσίωσης, της δυνατότητας διατήρησης του χάσματος μεταξύ του εγώ

και των ιδεωδών και της συμβολοποίησης; Υποκαθιστά την «υποχρέωση» μετουσίωσης, αποτελεί μια ναρκισσιστική παλινδρόμηση που μιμείται τη μετουσίωση (Chasseguet-Smirgel, 1985) ή αποτελεί ένα είδος της; Με αφορμή τόσο την σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα όσο και παραδείγματα από την τέχνη θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε αυτή τη σχέση σώματος, μετουσίωσης, ναρκισσισμού και ιδεωδών.

Τέλος, η παρατήρηση του Freud (1916-1917) ότι η μετουσίωση δεν μπορεί να μετασχηματίσει παρά ένα μόνο τμήμα της libido, εισάγει ένα όριο εγγενές σε αυτή. Η ενορμητική ενέργεια δεν είναι ευεπίφορη ούτε στην πλήρη ικανοποίηση ούτε και στην πλήρη μετατροπή της σε πολιτισμική δραστηριότητα, ένα μέρος της παραμένει ενεργό, δυναμικό ή λιμνάζον, πέρα από κάθε μετουσιωτική επεξεργασία. Η επιμονή αυτού του στοιχείου υποδηλώνει ότι η ψυχική οικονομία δεν επιτυγχάνει ποτέ πλήρη ισορροπία, αλλά χαρακτηρίζεται από μια μόνιμη ένταση ανάμεσα στην επεξεργασία και την επιστροφή της ενόρμησης. Αν η μετουσίωση ήταν πλήρης, ο πολιτισμός θα εξάλειφε τη δυσφορία, αλλά για τον Freud (1930) η δυσφορία είναι δομική. Ο Bion (1962), από μια διαφορετική θεωρητική αφετηρία, περιγράφει την ψυχική ζωή ως διαδικασία μετασχηματισμού ακατέργαστων εμπειριών σε σκέψη μέσω της λειτουργίας άλφα, ενώ ορισμένα στοιχεία παραμένουν αμετασχημάτιστα και συνεχίζουν να πιέζουν το ψυχικό σύστημα. Σε συγγενή γραμμή, ο Green (1999) συλλαμβάνει τη μετουσίωση ως εργασία του αρνητικού: όχι ως οριστική μετατροπή της ενόρμησης, αλλά ως προσωρινή μορφοποίηση μιας έντασης που παραμένει εκτεθειμένη στη σύγκρουση ανάμεσα στις ενορμήσεις ζωής και καταστροφής. Το έργο τέχνης ή σκέψης δεν αίρει την ενορμητική απαίτηση· της προσφέρει μια μορφή μέσα από την οποία η ψυχική εργασία μπορεί να συνεχιστεί. Έτσι, μπορούμε να σκεφτούμε την δημιουργικότητα ως διαδοχική διαδικασία επανεπένδυσης της λιβιδινικής ενέργειας σε μορφές που ποτέ δεν εξαντλούν πλήρως την ένταση που τις κινεί. Με βάση αυτή την παρατήρηση μπορούμε να προτείνουμε το σχήμα μιας «ατελούς» μετουσίωσης, περιγράφοντας την κατάσταση κατά την οποία η ενόρμηση μετασχηματίζεται μερικώς σε δημιουργική ή πολιτισμική δραστηριότητα και ένα υπόλειμμα ενορμητικής ενέργειας παραμένει μη πλήρως δεσμευμένο, το οποίο μπορεί να εκδηλωθεί ως δημιουργική αναστολή, επαναλαμβανόμενη αναζήτηση μορφής, αίσθημα ανικανοποίητου, κρίσεις δημιουργίας. Η δημιουργικότητα, επομένως, δεν προκύπτει μόνο από ό,τι η μετουσίωση κατορθώνει να μετασχηματίσει, αλλά και από εκείνο που επιμένει να της διαφεύγει.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Bion, W.R. (1962). *Learning from experience*. London: Heinemann.

Dejours, C. (2009). *Travail vivant*. Paris : Payot.

Freud, S. (1916–1917). Introductory lectures on psychoanalysis. *S.E.* 16.

Freud, S. (1930). Civilization and its discontents. *S.E.* 21.

Green, A. (1999). *The work of the negative*. London: Free Association Books.

Chasseguet-Smirgel, J. (1985). *The ego ideal: A psychoanalytic essay on the malady of the ideal*. Free Association Books.